

Фізичний опір як одна з підстав застосування сили до засуджених: соціально-правовий аспект

У статті з'ясовано соціально-правову природу фізичного опору засуджених, позбавлених волі, у контексті застосування до цих осіб передбачених законом заходів їх приборкання, а також визначена роль і вплив на формування зазначеної протиправної поведінки фонових явищ. Автор вважає, що персоналу ДКВС України в обов'язковому порядку варто враховувати не тільки формально-юридичні, а й фактичні підстави для застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів для подолання фізичного опору з боку засуджених, включаючи й вплив на правопорушників наявних в кримінально-виконавчій установі фонових явищ. Такий підхід не тільки дозволить на практиці більш предметно реалізовувати принцип гуманізму, а також запобігати вчиненню з боку засуджених більш тяжких суспільно небезпечних діянь.

Ключові слова: фізичний опір; правові підстави; фактичні підстави; засуджений; персонал колоній; запобігання; злочин; правопорушення; заходи вгамівного порядку; фонові явища; позбавлення волі.

Постановка наукової проблеми та її значення. Відповідно до вимог ч. 1 ст. 106 Кримінально-виконавчого кодексу (далі КВК) України, до осіб, позбавлених волі, якщо вони злісно не виконують законні вимоги персоналу колоній, з метою припинення вказаної протиправної дії, а також запобігання заподіяння цими особами шкоди оточенню або самим собі застосовується фізична сила, спеціальні засоби, гамівні сорочки та зброя [1].

Як показали результати вивчення практики, у структурі інших підстав застосування визначених у законі заходів приборкання до осіб, позбавлених волі (вчинення злісної непокори, прояви буйства, участь у масових заворушеннях, захваті заручників, вчинення інших насильницьких дій, а також втечі з-під варти (ч. 1 ст. 106 КВК)), фізичний опір зазначеними особами персоналу виправних і виховних колоній складає щорічно більше 60 % [2, с. 23].

Як це витікає із змісту п. 8 постанови Пленуму Верховного Суду України від 26.06.1992 р. № 8 «Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність судів і працівників правоохоронних органів», вчинення опору полягає в активній фізичній протидії здійсненню працівником правоохоронного органу обов'язку по охороні громадського порядку [3, с. 103]. При цьому, в якому стані знаходився правопорушник, вчиняючи фізичний опір, та як на це впливали так звані фонові явища (алкоголь, наркотики, психотропні речовини тощо) досі ні на практиці, ні в науці у повній мірі не досліджено. А, це, у свою чергу, є вирішальним, при прийнятті, зокрема, персоналом колоній рішення про застосування заходів вгамівного характеру, а також при визначенні фактичних підстав для вчинення таких дій щодо правопорушників.

Отже, в наявності прикладна проблема, що потребує вирішення, у тому числі на доктринальному рівні, що й обумовили вибір теми цієї наукової статті та визначено її головне завдання – на основі проведеного аналізу правозастосовчої практики встановити роль і вплив фонових явищ на формування протиправної поведінки засуджених, позбавлених волі, які чинять фізичний опір персоналу виправних і виховних колоній України.

Аналіз досліджень наукової проблеми. Вивчення наукової літератури показало, що досить активно та результативно над розв'язанням проблем, які пов'язані із впливом фонових явищ на формування рішення про вчинення злочину та в цілому на зміст протиправної поведінки особи, працюють такі учені, як О. М. Бандурка, Ю. В. Баулін, В. С. Батиргорєєва, В. І. Борисов, І. Г. Богатирьов, В. В. Василевич, В. В. Голіна, Б. М. Головін, О. М. Джу́жа, Т. А. Денисова, О. Г. Колб, І. М. Копотун, В. О. Меркулова, А. В. Савченко, А. Х. Степанюк, В. М. Трубников, С. Д. Форенюк, П. Л. Форіс, О. Г. Фролова, В. І. Ша́кун та інші науковці.

Поряд з цим, у сенсі змісту досліджуваного предмету у цій роботі це питання вивчено недостатньо, що й стало визначальним при визначенні об'єкта даної наукової розробки.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. В кримінології під фоновими явищами розуміють такі негативні процеси, події тощо, які існують паралельно із злочинністю у системі суспільних відносин, взаємодіють та перебувають з нею у різного роду зв'язках та відносинах. Вони виражаються у формі соціальних відхилень від встановлених норм і цінностей та несуть загрозу дестабілізації суспільних відносин [4, с. 80]. При цьому зазначені явища не породжують злочинність як свій наслідок, а виконують роль її детермінант, виступають сприятливим середовищем для поширення останньої [4, с. 81].

Саме тому, в механізмі детермінації як злочинності в цілому, так і окремих її видів і проявів небезпідставно А. П. Закалюк відніс їх до корелянтів, тобто до такого зв'язку між подіями, явищами, процесами, за якого зміна одних явищ супроводжується (не спричинюється чи обумовлюється) зміною других. При цьому, якщо кореляція між об'єктами дослідження не визначається – це показник того, що між ними немає детерміністичного зв'язку загалом, тим більше причинної детермінації [5, с. 189-190].

Виходячи з цих методологічних засад, до фонових явищ у виправних і виховних колоніях України можна віднести наступні:

1) у цілому середовище, в якому відбувають покарання засуджені до позбавлення волі, в якому зосереджені на одній території (колонії) найбільш суспільно небезпечні особи. Так, у 2016 році, крім того, що серед 50 тис. осіб, які тримались у цих установах виконання покарань (УВП), більшість були засуджені за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів (ч. 4, 5 Кримінального кодексу (КК) України [6]), розбої, грабежі, вбивства та інші злочини проти життя і здоров'я особи, більше 3 тис. 300 осіб або майже 7 % від загальної кількості засуджених перебували на профілактичних обліках колоній, як схильні до вчинення злочинів і правопорушень, відповідно до положень п. 1 розділу XXIII Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань (ПВР УВП) [1, с. 132], у тому числі: 514 осіб – до втечі; 232 – до нападу та захоплення заручників; 583 – до злісної непокорі; 2 тис. 62 – до самогубства або членушкодження; 46 – до виготовлення зброї або вибухових пристроїв; 1335 – до вживання і розповсюдження наркотичних речовин та 391 – як організатори азартних ігор під матеріальну зацікавленість [2, с. 16];

2) об'єктивне існування у місцях позбавлення волі, поряд з офіційними правилами співжиття засуджених (законами та ПВР УВП), приписів, традицій і вимог злочинної субкультури, які вимушують цих осіб функціонувати одночасно у системі двох полярно протилежних систем життєдіяльності [7]. Так, у 2016 році Департамент ДКВС Міністерства юстиції України на офіційному рівні визнав, що в ряді УВП і СіЗО (майже 20 в цілому по системі) засудженими негативної спрямованості чиниться тиск на загальну масу осіб, які відбувають покарання, та адміністрацію установ виконання покарань, збираються побори з них та призначаються наглядачі та контролери. Більш того, зазначена категорія засуджених фактично управляє та перешкоджає адміністрації УВП у наведенні належного правопорядку та здійсненні передбачених кримінально-виконавчим законодавством України функцій [2, с. 12]. А це є реальний прояв дії на практиці норм і приписів злочинної субкультури, яка обумовлює у певної частини засуджених «подвійної» психології та способу життєдіяльності в місцях позбавлення волі, а, в кінцевому підсумку, виступає корелянтою при детермінації вчинення ними нових злочинів в ході відбування покарань [8, с. 157];

3) постійна наявність у засуджених, які тримаються у УВП, предметів, речовин, виробів тощо, перелік яких заборонено чинним кримінально-виконавчим законодавством України (ч. 4 ст. 107, ч. 7 ст. 108, ч. 3 ст. 109 КВК) та ПВР УВП. Так, знову ж таки, у 2016 році у засуджених було вилучено 9 тис. 479 грн.; 55 літрів спиртних напоїв; 6 тис. 376 літрів браги; 164 грами наркотиків, т. ін. [2, с. 17]. Як результат: у цьому ж році особами, які відбували покарання в УВП, було вчинено 9 злочинів після вживання спиртних напоїв та 2 – з використанням колюче-ріжучих предметів [2, с. 8].

Саме зазначені фонові явища й скорелявали злочинну поведінку тих засуджених, які використали при вчиненні кримінальних правопорушень в УВП заборонені предмети, речовини і вироби;

4) пенітенціарна злочинність в УВП, яка свідчить про об'єктивну неспроможність держави забезпечити безпечні умови життєдіяльності засуджених і персоналу УВП, з одного боку, та наявність постійних кореляційних детермінант у формі кореляційних зв'язків з причинами, що породжують зазначений вид рецидивної злочинності, та умовами, які сприяють цьому [5, с. 189-190]. При цьому, про об'єктивність впливу зазначеного фонового явища в УВП на формування та реалізацію злочинної поведінки засуджених свідчить той факт, що, недивлячись на заходи запобіжного характеру, які

вживаються персоналом УВП та їх оперативними підрозділами, зокрема, кількість нових злочинів, які вчиняються засудженими в ході відбування покарань, щорічно не зменшується, а їх рівень в розрахунку на 1 тис. осіб по зрівнянню з 1991 роком (3,91 випадки) [9, с. 1] у 2016 році виріс майже вдвічі (4,91 випадки) [2, с. 6];

5) щорічне вчинення персоналом УВП злочинів, які посягають на встановлений порядок виконання та відбування кримінальних покарань, та що свідчить про підвищений рівень віктимності (здатності особи стати жертвою злочину) [4, с. 125-126] у місцях позбавлення волі, особливо, коли кримінальні правопорушення вчиняються спільно із засудженими. Так, у 2016 році, у порівнянні з 1991 роком (19 злочинів) [9, с. 19], кількість вчинених злочинів перейшла 100-й рубіж, або збільшилась майже на 80 % (ріст у 5,6 рази) [2, с. 12]. При цьому, кількість так званих вчинених спільно (у співучасті (ст. ст. 26-28 КК)) злочинів персоналом УВП і засудженими у структурі злочинності, що стосується сфери виконання покарань, тільки у 2016 році склала 45 % [2, с. 13];

6) наявність інших фонових явищ в УВП, які, зокрема, впливають шляхом кореляції на формування протиправної поведінки засуджених (постійні спроби цих осіб придбати через різні канали заборонені предмети, речовини і вироби; високий рівень дисциплінарних проступків засуджених у розрахунку на 1 тис. осіб та в абсолютних цифрах; встановлення неслужбових (позастатутних) взаємозв'язків між персоналом УВП та засудженими; неналежне несення служби персоналом УВП; інші). Так, у 2016 році при спробі доставки в УВП (у так званих каналах проникнення) було вилучено майже 50 тис. грн. (у 5 разів більше, ніж у засуджених); 1 тис. 790 літрів спиртних напоїв (у 32 рази більше, ніж у засуджених); 6 тис. 254 грами наркотичних речовин (майже у 4 рази більше, ніж у засуджених); ін. [2, с. 18].

Крім цього, у 2016 році було виявлено 1 тис. 877 випадків порушень засудженими локалізації, у тому числі: 1 тис. 469 – у житловій зоні та 408 – у виробничій зоні УВП. При цьому переважна кількість порушень локалізації (ст. ст. 92, 94 ін. КВК) допущено засудженими під проведення масових заходів – 1 тис. 401 випадок або 78 % у загальній структурі цих дисциплінарних проступків; 281 випадок – шляхом подолання інженерно-технічних засобів охорони та 141 – шляхом обману персоналу УВП [2, с. 21].

У контексті змісту досліджуваної проблематики, звертає на себе увагу й той факт, що однією з умов, яка сприяє вчиненню злочинів і правопорушень з боку засуджених, є щорічне вчинення персоналом УВП дисциплінарних проступків. Так, у 2016 році цими особами було допущено 63 випадки сну на посту; 37 випадків неприбуття їх на службу; 10 випадків вживання ними спиртних напоїв на службі; т. ін. [2, с. 31].

Як показало вивчення архівних матеріалів, саме зазначені фонові явища в УВП й сприяють та провокують вчинення фізичного опору засудженими, що є однією з юридичних підстав застосування до них з боку персоналу УВП визначених у законі заходів фізичного впливу, спеціальних засобів, гамівної сорочки та зброї [2, с. 22-23]. Зокрема, у 2016 році основною причиною застосування наручників до засуджених в УВП було вчинення останніми фізичного опору (211 випадків або 58 % у загальній структурі всіх застосувань заходів вгамівного характеру) [2, с. 22]. У майже 100 % (46 випадків із 47) з цих самих підстав застосовувались до правопорушників гумові кийки, у 78 % – фізична сила 116 випадків із 585 всіх застосувань); у 92 % (22 випадки) – спеціальні засоби дратівливої дії [2, с. 23].

Поряд з цим, варто зауважити, що не у всіх ситуаціях застосування сили до засуджених в УВП було обумовлено фактичними підставами, тобто наявністю реальних посягань на об'єкти правової охорони у сфері виконання покарань [4, с. 146], зокрема, й з урахуванням наявних фонових явищ. Такий поверховий підхід, як свідчить практика, нерідко приводить до вчинення масової непокори засуджених, дій, що дезорганізують роботу УВП; хуліганства та інших правопорушень [10]. Так, неправомірне застосування заходів вгамівного характеру стало одним із приводів групової непокори засуджених у Південній виправній колонії Одеської області у травні 2019 року [11].

Висновки. Таким чином, не дивлячись на закріплення в законі правових підстав застосування до засуджених, які чинять фізичний опір персоналу УВП, заходів фізичного впливу, спеціальних засобів, гамівної сорочки та зброї, персоналу ДКВС України в обов'язковому порядку варто враховувати у зазначених ситуаціях фактичні підстави для вчинення таких дій, включаючи й вплив на правопорушників тих чи інших наявних в УВП фонових явищ. Такий підхід не тільки дозволить на практиці більш предметно реалізовувати принцип гуманізму (ст. 5 КВК), а також запобігати вчиненню з боку засуджених більш тяжких суспільно небезпечних діянь.

Крім цього, зазначена практика дозволить «олюднити» відносини персоналу УВП та засуджених, що було завжди і залишається на сьогодні, у контексті вимог Концепції реформування

(розвитку) пенітенціарної системи України, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України у вересні 2017 року [12], актуальною проблемою процесу виконання та відбування покарань.

Джерела та література

1. Кримінально-виконавчий кодекс України. Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань: офіц. текст. – Київ: Алерта, 2019. – 220 с.
2. Про стан правопорядку, ізоляції та нагляду, діяльність підрозділів охорони, пожежної безпеки та воєнізованих формувань Державної кримінально-виконавчої служби України у 2016 році: інформ. бюлетень. – Київ: Департамент ДКВС України, 2017. – 34 с.
3. Про застосування судом законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність суддів і працівників правоохоронних органів: постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.06.1992 р. № 8 // Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / упоряд. В. В. Рожнова, А. С. Сизоненко, Л. Д. Удалова. – Київ: ПАЛИВОДА А. В., 2011. – С. 100-108.
4. Криминологія: підручник / за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. – Харків: Право, 2014. – 440 с.
5. Закалюк А. П. Курс сучасної української криминології: теорія і практика: у 3 кн. – Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української криминологічної науки. – 424 с.
6. Кримінальний кодекс України: прийнятий 5 квітня 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
7. Крикушенко О. Г. Сучасна субкультура місць позбавлення волі та її запобігання персоналом установ виконання покарань: дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. Г. Крикушенко. – Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2015. – 253 с.
8. Муравйов В. К. Арештантська спільнота як суспільно-психологічний феномен у місцях позбавлення волі / В. К. Муравйов // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: зб. наук. праць. – 2000. – № 5. – С. 151-157.
9. Некоторые показатели деятельности учреждений уголовно-исполнительной системы МВД Украины в 1991 году: информ. бюллетень. – Киев: ГУИН МВД Украины, 1992. – 28 с.
10. Діденко А. О. Масове побиття в Сімферопольському СіЗО / А. О. Діденко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khp.org/index.php?id=1305032377>.
11. Адміністрація Державної кримінально-виконавчої служби України. Групова непокоря засуджених законним вимогам адміністрації у державній установі «Південна виправна колонія (№ 51)» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/adkvsu/posts/374183669871729>.
12. Концепція реформування (розвитку) пенітенціарної системи України: схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/654-2017-%D1%80>.

Колб И. Физическое сопротивление как одно из оснований применения силы к осужденным: социально-правовой аспект. В статье выяснена социально-правовая природа физического сопротивления осужденных, лишенных свободы, в контексте применения к этим лицам предусмотренных законом мер их усмирения, а также определена роль и влияние на формирование указанного противоправного поведения фоновых явлений. Автор считает, что персоналу Государственной уголовно-исполнительной службы Украины в обязательном порядке следует учитывать не только формально-юридические, но и фактические основания для применения мер физического воздействия, специальных средств для преодоления физического сопротивления со стороны осужденных, включая влияние на правонарушителей фоновых явлений, имеющих в уголовно-исполнительном учреждении. Такой подход не только позволит на практике более предметно реализовывать принцип гуманизма, а также предотвращать совершение со стороны осужденных более тяжких общественно опасных деяний. Указанная практика позволит «очеловечить» (гуманизировать) отношения персонала учреждения исполнения наказания и осужденных, что было всегда и остается сегодня, в контексте требований Концепции реформирования (развития) пенитенциарной системы Украины, одобренной распоряжением Кабинета Министров Украины в сентябре 2017 года, актуальной проблемой процесса исполнения и отбывания наказаний.

Ключевые слова: физическое сопротивление; правовые основания; фактические основания; осужден; персонал колоний; предупреждения; преступление; правонарушения; меры вгамивного порядке; фоновые явления; лишения свободы.

Kolb I. Physical Resistance as One of the Reasons for Using Force against Prisoners: Social and Legal Aspects. The article deals with the socio-legal nature of the physical resistance of the imprisoned in the context of the application of legal measures to neutralize them. The study highlights the role of the background phenomena and their impact on the formation of the unlawful behavior of the prisoners. The author argues that the staff of the State Criminal Enforcement Service of Ukraine ought to take into account not only formal and legal factors but also the actual grounds for the application of physical influence measures to subdue physical resistance on the part of prisoners including the influence of the background phenomena existing in the penal institution. Such an approach will not only make it possible to put into practice the principle of humanism in a more substantive way, but also prevent more serious socially dangerous acts on the part of prisoners. This practice will allow to humanize the relations of the penitentiary institution staff and the convicted persons, which has always been and remains an urgent problem in the process of execution and serving sentences, and meets the requirements of the Conception of reforming (development) of the penitentiary system of Ukraine approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine in September of 2017.

Key words: physical resistance; legal grounds; physical grounds; convicted; colony personnel; prophylaxis; the crime; offense; restraining measures; background phenomena; deprivation of liberty.

УДК 343.137

О. Крикунов, Г. Денісова

Невмотивований відвід кандидату у присяжні у кримінальному процесі (порівняльно-правове дослідження)

У статті з'ясовано історичний та етимологічний аспект, процесуальну природу невмотивованого відводу кандидату у присяжні, його значення для формування складу суду присяжних у кримінальному провадженні відповідно до інтересу його сторін. Узагальнено доступні пам'ятки права, акти законодавства та судову практику низки держав світу. З'ясовано ситуації, за яких доцільним є заявлення невмотивованого відводу кандидату у присяжні. Розглянуто юридичні та психологічні рекомендації закордонних фахівців. Автори дійшли висновку, що запровадження права на невмотивований відвід кандидату у присяжні у наше чинне законодавство як окремий крок для його вдосконалення не видається доцільним.

Ключові слова: суд присяжних, відвід, невмотивований відвід, кримінальний процес.

Постановка наукової проблеми та її значення. Існування суду з участю присяжних засідателів, без сумніву, є невід'ємною ознакою демократичної правової держави. Суд присяжних є формою участі народу у здійсненні правосуддя. А тому забезпечення неупередженості та об'єктивності присяжних є важливою гарантією дотримання прав і законних інтересів особи в кримінальному провадженні та виконанні його завдань. У нинішній період проблеми реалізації процесуальних гарантій, пов'язаних із формуванням законного складу суду, набули підкресленої актуальності, в тому числі у зв'язку з стратегічною метою впровадження європейських стандартів неупередженості суддів.

Дана наукова проблема має значення для осмислення зарубіжного досвіду функціонування суду присяжних, регулювання змагальності сторін, забезпечення права на захист у цій кримінально-процесуальній формі, та для визначення перспектив удосконалення чинного кримінального процесуального законодавства нашої держави. Вона тісно пов'язана із завданням формування неупередженого складу суду присяжних, ухваленням правосудного судового рішення, чим і пояснюється актуальність даного дослідження.